

De mislukte oprichting van een armenweeshuis in 's-Hertogenbosch (1654)

A failed plan to found an orphanage for poor children

Dit artikel werd oorspronkelijk gepubliceerd als: 'Een weeshuis dat niet doorging', in: *'s-Hertogenbosch*, nr. 1(1993) 20-25. In januari 2016 werd het door mij gedigitaliseerd en herzien. Op 28 januari werd het geplaatst op de website www.academia.edu.

Summary

Short article about a plan to found an orphanage for children of poor parents. The founder was Philips van Thienen a high military officer in 's-Hertogenbosch, a city with a large garrison. In his last will he reserved the amount of 6.000 guilders for a new orphanage. Van Thienen was aware of the social problem caused by soldiers who left their women and their children after having been transferred to another garrison town. The plan failed because the city government and the authorities in The Hague did not meet. So contrary to other cities like Breda 's-Hertogenbosch only had an orphanage for children with wealthy parents.

Een van de dingen waarin 's-Hertogenbosch vroeger in uitmuntte waren de Godshuizen. Omstreeks 1800 bestonden er vijftig stichtingen die zich bezighielden met de zorg voor sociaal zwakkeren. Het stichten van Godshuizen mislukte echter ook wel eens.

Wettelijke regelingen rond weeskinderen

Wezen waren er genoeg. De gemiddelde levensverwachting lag laag en het kwam dus veel voor dat een van de ouders stierf. De langstlevende hertrouwde als zij of hij de kans kreeg. De oude wetboeken spreken dan ook geregeld over kinderen uit het eerste, tweede bed enzovoort. Onder 'voorkinderen' verstond men kinderen geboren uit een eerder gesloten huwelijk. Zeker wanneer een weeskind over eigen vermogen beschikte, was het zaak het beheer ervan goed te regelen. Het mocht niet zo zijn dat een weeskind bij zijn meerderjarigheid moest ontdekken dat familieleden of anderen het vermogen erdoor hadden gedraaid. In Holland en in sommige Brabantse steden zoals Grave en Breda bestonden weeskamers. Deze organen hielden toezicht op het goederenbeheer van weeskinderen. Zo mocht een voogd bijvoorbeeld geen bezittingen vervreemden zonder voorafgaande toestemming van de weeskamer die uit twee of drie leden van de schepenbank bestond. In 's-Hertogenbosch bestond geen weeskamer, maar deed de uit negen mannen bestaande schepenbank dit werk.

Wanneer een van de ouders stierf, werden de kinderen al als weeskinderen beschouwd. De langstlevende ouder werd voogd en de schepenbank benoemde een toeziend voogd. Dat was altijd een familielid van de overledene. Wanneer beide ouders waren overleden werden er twee of meer voogden benoemd. De voogden moesten op gezette tijden en in elk geval wanneer de laatste wees meerderjarig was geworden of in het huwelijk was getreden, rekening en verantwoording afleggen over het gevoerde beheer.

De oudste Bossche weeshuizen

Tehuizen waar weeskinderen werden opgevoed dateren in Noord-Nederland meestal van na 1500. Kort na 1380 vermaakten enkele Bosschenaren kleine bedragen in geld aan een 'vondelingenhuis'. Dit werd beheerd door de meester van de Tafel van de H. Geest. Hele kleine kinderen kwamen terecht in een speciaal daarvoor aangekocht huis dat lag op de hoek van de Clarastraat en de Choorstraat. Zodra de kinderen konden werken werden zij uitbested (men noemde dat 'bestaeyen'), dat wilde zeggen ergens in de kost gedaan. De door de Tafel onderhouden kinderen werden 'houwkinderen' genoemd omdat zij onderhouden moesten worden. Het Vondelingenhuis was geen afzonderlijk geadmini- streerde stichting. De inkomsten en uitgaven aan de wezen zijn te vinden in de rekeningen van de Tafel.

Na 1500 nam het aantal weeshuizen in de steden sterk toe. Bovendien kwam er een onderscheid tussen burgerweeshuizen en armenweeshuizen. De samenleving bestond uit standen en men accepteerde niet dat een kind van nette ouders samen met een kind 'uit het gemeen' werd grootgebracht. De standsverschillen die op een goudschaaltje werden gewogen bleven tot ca 1950 bestaan.

In 1563 bestemde de priester mr. Frans van Uden in zijn testament zijn huis om er weeskinderen op te vangen. Na zijn dood in 1566 werd dit plan uitgevoerd. De statuten bepaalden dat alleen opgenomen konden worden kinderen van ouders die bij hun overlijden tenminste tien jaar poorter van 's-Hertogenbosch waren geweest.¹ De Bossche Godshuizen waren bestemd voor het eigen volk, voor mensen die al lang in de stad woonden. Mensen van buiten - wij zouden zeggen allochtonen – konden geen aanspraak maken op de faciliteiten van de Godshuizen. Zo was het ook elders bijvoorbeeld in Breda geregeld. Daar stichtte het stadsbestuur in 1606 een burgerweeshuis dat zich tooide met de spreuk 'God is een vader der Wezen.' Dit weeshuis nam alleen 'geechte' kinderen op (geboren uit een wettig huwelijk) wier ouders tenminste acht jaar poorter waren. Het gebouw waar de wezen later gehuisvest werden bestaat nog en ligt aan de Oude Vest.² Het weeshuis van Frans van Uden werd gehuisvest naast het Groot Begijnhof, aan wat nu de Parade heet. Later kreeg het de naam van Gereformeerd Burgerweeshuis. De geval van nr. 17 draagt deze naam nog steeds. Behalve het protestantse weeshuis was er nog het Rooms-katholieke weeshuis dat werd gesticht in 1778 en was gevestigd in het Hof van Zevenbergen aan de Keizerstraat. De archieven van beide weeshuizen zijn te raadplegen op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Beide weeshuizen hebben nooit deel uitgemaakt van de Godshuizen.

Soldatenweeskinderen

Vanaf 1567 had 's-Hertogenbosch met een onderbreking die liep van 1577 tot 1603 een garnizoen dat bestond uit huursoldaten van diverse nationaliteiten: Italianen, Walen, Fransen, Schotten, Duitsers, Zwitsers, Engelsen en Spanjaarden. De verhouding tussen garnizoen en burgerij was ambivalent. De burgerij profiteerde van de koopkracht van de soms duizenden soldaten, maar vooral de gezeten burgers hadden een hekel aan jan soldaat die na een stevige pot bier zich te buiten ging aan dronkenschap, vandalisme en geweldpleging. Een andere hebbelijkheid van de militairen was hun van de burgerlijke normen afwijkende leefwijze. Maar weinig soldaten waren gehuwd omdat zij zich dat vanuit financieel oogpunt niet konden veroorloven. Veel soldaten woonden samen en verwekten kinderen die dus onwettig waren. De garnizoenen werden eens in de zoveel jaar overgeplaatst. Bij vertrek naar elders liet manlief-soldaat vaak zijn vrouw en kinderen achter. Deze vrouwen konden zich zelf nauwelijks in leven houden en waren dus gedwongen aan te kloppen bij de armbesturen. De armbestuurders zagen het aantal aanvragen om steun groeien en deden daarover hun beklag bij het stadsbestuur. Dit kon de militairen verbieden hun vrouw in de steek te laten, maar het feit dat deze verboden steeds werden herhaald bewijst dat het niet hielp. De soldatenvrouwen en soldatenwezen werden een sociaal probleem. Als weeskinderen van arme en bovendien vreemde ouders konden de soldatenwezen niet terecht in het weeshuis naast het Begijnhof.

¹ Kappelhof, 'Priester Frans van Uden'.

² Goor, *Beschrijving*, 110 e.v.

Het testament van Philips van Tienen

Philips van Tienen was luitenant-kolonel en commandeur (plaatsvervangend garnizoenscommandant) van 's-Hertogenbosch. Zijn ambtswoning was het commandement aan de Hinthamerstraat waar nu de Muzerije is gevestigd. In 1647 kocht hij de heerlijkheid Berlicum en Middelrode aan en vijf jaar later kwam daar het huis Bleijendaal tegenover de hervormde kerk bij.³ Zoals zoveel aanzienlijken zal hij 's zomers buiten op zijn landgoed en 's winters in de stad gewoond hebben. In 1650 leverde hij een besloten testament in bij de Bossche schepenen. Op 26 juli 1654 overleed hij, al lang weduwnaar en kinderloos zodat op 5 augustus van dat jaar het testament vergezeld van een codicil kon worden geopend.⁴ Bij de erfdeling kort daarna bleek dat Philips heel wat had nagelaten.⁵ De waarde van de boedel was tenminste f 44.650, voor die tijd een aardig vermogen.⁶ Het voornaamste bezit de heerlijkheid Berlicum ging naar de zoon van zijn broer jonker Arend van Tienen. Opmerkelijk is dat Philips landerijen had liggen in de buurt van Kleef in Duitsland, in de droogmakerij De Schermer in Noord-Holland. Van Thienen mocht dan een hoge officier zijn, ook hij was zoals zoveel rijke mensen in die tijd op zoek naar geschikte beleggingsobjecten. De Schermer, een project dat niet geheel vrij van risico was, leek hem interessant genoeg om er een deel van zijn geld in te steken.⁷

Bij de deling wordt een ouder testament van Philips en zijn echtgenote Walburg van Lynden uit 1640 vermeld. Daarin was een kapitaal van f 6000 opzij gezet voor de armen. Philips ging in zijn testament een stapje verder: dit geld werd bestemd voor een op te richten 'soldatenweeshuys'. De bestuurders van het al bestaande burgerweeshuis zouden de nieuwe stichting onder hun hoede krijgen. Zij dienden het kapitaal te beleggen en de rente mocht worden gebruikt voor de exploitatie van het huis. Voor de weeskinderen was er een extraatje: op nieuwjaarsdag zouden zij voortaan 'tot ons beijder gedachtenis' getracteerd worden op wittebrood en op 'soetemelck met rijst gecocht ende met suijcker ende caneel bestrooyt'.⁸ Dit feestje moest plaatsvinden op nieuwjaarsdag, want op die dag waren Philips en Walburga getrouwd.

Een initiatief van het stadsbestuur

Het voornemen van Philips van Tienen paste goed in een plan van het stadsbestuur. Na de overgang van de stad naar de Republiek in 1629 besloot men het probleem van de arme wezen aan te pakken. In 1647 werd het een serieuze zaak. Raadslid Lus, die toch voor eigen zaken naar Den Haag moest, kreeg het verzoek mee om aan de Raad van State te vragen of het huis waar graaf Frits van Nassau tot aan zijn vertrek had gewoond mocht worden

³ Heijden, *Zwerftocht*, I, 288 en II, 314-315.

⁴ Het codicil was verleden voor notaris Laurens van Kessel.

⁵ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Schepenbank 's-Hertogenbosch, inv. nr. 1581, f 249r en volgende.

⁶ Het vermogen was vooral belegd in staatsleningen. Onbekend is hoeveel de landerijen die in 1654 nog niet verdeeld waren waard waren.

⁷ Over de droogmakerijen in Noord-Holland: Han van Zwet, *Lofwaardighe dijkagies en miserabele polders* (Verloren, Hilversum, 2009).

⁸ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief, inv. nr. 296, f 64v (uittreksel uit het testament).

bestemd als tehuis voor arme weeskinderen. Deze woning maakte deel uit van het voormalige kruisbroedersklooster.⁹ Van dit plan kwam niets terecht, vermoedelijk omdat de Raad van plan was deze gebouwen of te verkopen of aan te wenden voor het leger. In 1650 vergaderde het stadsbestuur over een plan om de toenemende bedelarij tegen te gaan. Er zou ook een nieuw weeshuis moeten komen voor arme kinderen want gebleken was dat het burgerweeshuis deze kinderen niet wilde opnemen. Kon het vermogen van het St. Elooigasthuis op het Ortheneinde niet voor dit doel worden bestemd? Dit was in 1394 gesticht door Wouter van Oekel en zijn vrouw Margaretha. Bij de vergroting van de haven was het gebouw met een eigen kapel afgebroken, maar het vermogen was blijven bestaan. De plannen werden goedgekeurd, maar er kwam geen weeshuis. Ik vermoed dat het stadsbestuur niet zomaar het vermogen van een particuliere stichting kon aanwenden voor een door haar bedacht doel.¹⁰

Enige particulieren verklaarden zich daarna bereid om geld bijeen te brengen, maar de overheid moest ook iets doen, namelijk een huis beschikbaar stellen. Het stadsbestuur wendde zich in 1652 tot de Staten-Generaal met de vraag om de gebouwen van het klooster van de clarissen te mogen gebruiken. Deze lagen tussen de Clarastraat en de Binnen-Dieze. Na de capitulatie van 1629 waren alle kloosters in de stad door de staat in beslag genomen. Een deel van de gebouwen kreeg een militaire functie, maar andere bleven leeg staan. De Raad van State in Den Haag was niet bereid om mee te werken aan een overdracht van voormalige kloostergebouwen aan de stad. Het argument luidde: als we dit in 's-Hertogenbosch toestaan, vragen alle andere steden in de generaliteitslanden daar ook om en daar kunnen we niet aan beginnen.¹¹ De clarissen waren in 1649 vertrokken naar Megen waar zij nu nog zitten. Veel kloostergebouwen stonden leeg. Achter het argument van de Raad van State ging mijns inziens onwil en gebrek aan interesse schuil. Het gevolg was dat er geen weeshuis voor arme kinderen kwam. Wel besloot het stadsbestuur in 1654 om twee soldatenwezen op te nemen in het burgerweeshuis en hun onderhoud te betalen uit het legaat van Van Thienen.¹² Het geld dat Van Thienen bestemd had voor het soldatenweeshuis moet ergens anders aan zijn besteed. Het is in elk geval niet terecht gekomen daar waar het hoorde: een weeshuis voor arme kinderen.

In Breda lukte het wel. Hier nam het stadsbestuur in 1639, twee jaar nadat de stad door Frederik Hendrik was ingenomen en daarmee was overgegaan naar de Republiek, het initiatief tot oprichting van een weeshuis voor arme kinderen waaronder ook soldatenwezen. Den Haag hield zich erbuiten. Dank zij giften van particulieren groeide het vermogen van dit nieuwe Bredase Godshuis gestaag zodat het honderd jaar later ruim 80 kinderen kon opvangen.¹³

Conclusie

⁹ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief, inv. nr. 279 (resolutie 16 augustus 1647).

¹⁰ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief, inv. nr. 294 (resolutie 30 maart 1650).

¹¹ Heurn, *Historie*, III, 27-29.

¹² Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief inv. nr. 296, resolutie Leden 29 oktober 1654.

¹³ Goor, *Beschrijving*, 132 e.v.

Het legaat van Philips van Thienen was een particulier initiatief waar de overheden in 's-Hertogenbosch en Den Haag niet goed op reageerden waardoor er niets terecht kwam van een idee dat in een behoefte voorzag.

Kort voor 1700 was Den Haag wel bereid om mee te werken aan de oplossing van een ander maatschappelijk probleem, dat van de onveiligheid op het platteland rondom de stad. De Raad van State wilde de leegstaande gebouwen van het opgeheven vrouwenklooster Bloemenkamp dat lag in het Tolbrugkwartier ongeveer waar nu het Stadsarchief is gevestigd, overdragen aan een op te richten tuchthuis. Hier zouden lieden die niet wilden deugen worden opgesloten. Nu waren het echter de stad en de Meierij die zo met elkaar overhoop lagen dat er niets gebeurde. In arren moede verkocht de Raad van State in 1707 de vervallen gebouwen bij opbod.¹⁴ De opbrengst vloeide in de staatskas.

Bronnen

Stadsarchief, Schepenbank 's-Hertogenbosch, Bosch protocol.

Nationaal Archief, Raad van State, resolutiën.

Heurne, J.L. van, *Historie der Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch* (4 delen; Utrecht, 1776-1778).

Heijden, W.I. van der, *Zwerftocht door het verleden* (2 delen; Berlicum, 1982)

Kappelhof, A.C.M., 'Priester Frans van Uden: stichter van een stedelijk weeshuis (1566)', in: *Bossche Bladen*, 2 (2000), nr. 1, p. 19-23. (103)

Gedigitaliseerd en herzien in januari 2016, en op 25 januari onder de titel 'De stichting van het burgerweeshuis in 's-Hertogenbosch in 1566.' geplaatst op www.academia.edu.

¹⁴ Resolutiën Raad van State 24 februari, 8 maart en 7 april 1707.

